เบื้องตีนนอนเมืองสุโขทัย

จากศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชหลักที่ ๒ กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

"เบื้องตีนนอนเมืองสุโขทัยนี้ มีตลาดปสาน มีพระอจนะ มีปราสาท มีป่าหมากพร้าว ป่าหมากกลาง มีไร่มีนา มีถืนมีถาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก"

คำว่า "เบื้องตีนนอน" หมายถึงทิศเหนือ ซึ่งในศิลาจารึกกล่าวว่า มีตลาดมีห้องแถวและมีปราสาทซึ่งเข้าใจกันว่าปราสาทหินที่วัดพระพายหลวงอาจจะเป็นวัดต่าง ๆ ทางทิศเหนือของเมืองสุโขทัยด้วยก็ได้ซึ่งมีอยู่หลายวัด ส่วนพระอจนะก็คือพระอจนะวัดศรีชุมนั่นเอง

ดังนั้นในตอนนี้ผู้เขียนจะได้กล่าวถึงวัดต่างๆ ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของตัวเมืองสุโขทัย ซึ่งมีวัดพระพายหลวงเป็นวัดแรก ถัดจากนั้นจะกล่าวถึงเตาทุเรียงซึ่งอยู่ไม่ไกลจากวัดพระพายหลวงมากนัก ต่อจากเตาทุเรียง จะเป็นวัดสังฆาวาสหรือวัดสังกะวาด วัดคุ้งหวาย วัดหินตั้ง วัดอ้อมรอบ วัดศรีชุม และวัดนครชุมเป็นวัดสุดท้าย

ต่อไปจะพาท่านผู้อ่านชมวัดพระพายหลวงก่อนเป็นวัดแรก แล้วจะพาชมวัดอื่น ๆ ตามลำดับไป

วัดพระพายหลวง

วัดพระพายหลวงเป็นวัดที่ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองด้านเหนือ สำหรับการเดินทางไปยังวัดนี้ มีถนนจากตัวเมือง (ออกที่ประตูเมืองด้านเหนือคือประตูศาลหลวง) ไปถึงวัดนี้ได้สะดวกมาก คือถ้าท่านผู้อ่านได้ชมวัดมุมเมือง วัดซ่อนข้าว และวัดสรศักดิ์แล้ว เมื่อเดินทางออกมาจากวัดทั้งสามนี้โดยย้อนกลับออกมาถึงถนนที่มาจากศาลตาผาแดง เลี้ยวขวาไปตามถนนสายนี้จะผ่านประตูศาลหลวงซึ่งเป็นประตูเมืองด้านเหนือของเมืองเก่าสุโขทัย เมื่อออกจากประตูเมืองนี้แล้วก็แสดงว่าท่านผู้อ่านได้เดินทางออกจากตัวเมืองสุโขทัยแล้ว เมื่อไปตามถนนสายนี้เรื่อย ๆ จะพบถนนแยกทางซ้ายมือขอให้เดินทางไปตามถนนแยกทางซ้ายมือจะพบวัดสำคัญวัดหนึ่งมีชื่อว่า **วัดพระพายหลวง** ซึ่งถือว่าวัดนี้เป็นวัดที่ตั้งอยู่นอกตัวเมืองสุโขทัย เพราะอยู่นอกกำแพงเมืองนั่นเอง

สำหรับวัดพระพายหลวงนี้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเรียกว่า "วัดพระไพรหลวง" ดังข้อความที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ในจดหมายระยะทางไปพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ.

๒๔๔๔ ซึ่งมีข้อความที่บรรยายถึงลักษณะของวัดพระพายหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ไว้ด้วย ผู้เขียนขอคัดมาลงไว้ดังต่อไปนี้

"ออกจากวัดฤษีชุม (วัดศรีชุม – ผู้เขียน) กลับมาแวะ **วัดพระไพรหลวง** อยู่ใกล้ ๆ กับวัดฤษีชุมนั้นเอง วัดนี้มีพระปรางค์สามยอดอีกงามทีเดียวด้วย เก่ามากทีเดียวด้วย เป็นปรางค์เขมรแท้ แต่ไม่ได้ทำด้วยหินทราย ก่อด้วยแลงปูนปั้น รุ่นเดียวกับปรางค์สามยอดที่เมืองลพบุรี ที่จะเป็นเทวสถานเช่นศรีสวายอีกแต่เห็นอะไรที่จะเดาไม่ได้ เพราะรกเขาไม่ได้ถางเลยอย่างหนึ่ง เวลาจวนค่ำรำไรอย่างหนึ่ง ไม่เป็นโอกาสที่จะดู แต่สิ่งที่ก่อสร้างไว้ในวัดนี้มีมากแต่ก็พังเสียมากกว่าวัดศรีสวาย ปรางค์สามยอดนั้นก็เหลือแต่ยอดซ้ายข้างเหนือองค์เดียว ยอดกลางกับยอดซ้ายข้างใต้พังเหลือแต่แลงกองอยู่เท่านั้นน่าเสียดายที่ดูไม่เห็นเสียแล้วต้องกลับ"

จากข้อความที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงบันทึกไว้นี้แสดงว่าบริเวณวัดพระพายหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ รกมาก ผิดกับปัจจุบันนี้ซึ่งทางกรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งแล้ว จึงเห็นโบราณสถานต่าง ๆ ในบริเวณวัดอย่างชัดเจน สำหรับพระปรางค์นั้นเป็นปรางค์สามยอดแต่เหลือเพียงยอดเดียว เป็นปรางค์ที่ก่อด้วยศิลาแลงเหมือนกับพระปรางค์ที่สร้างสมัยลพบุรีทั่ว ๆ ไป

คือทำห้องโถงหรือซุ้มคูหากว้างขวางพอสมควร และซุ้มคูหาอยู่ไม่สูงมากนักเพราะทำฐานต่ำ คงได้สร้างขึ้นก่อนสมัยสุโขทัย อาจจะเป็นเทวสถานมาก่อน เช่นเดียวกับวัดศรีสวายก็ได้ นอกจากพระปรางค์แล้วยังมีฐานของวิหารซึ่งอยู่หน้าพระปรางค์ นอกจากฐานวิหารแล้ว มีเสากลมใหญ่ก่อด้วยศิลาแลงอีกด้วย กรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งฐานวิหารนี้ทำให้มองเห็นได้ชัดเจน ถัดจากฐานวิหารนี้ไปทางตะวันออก จะพบฐานของเจดีย์อีกองค์หนึ่ง ซึ่งยอดหักเสียแล้ว ผู้เขียนเคยฟังคำบรรยายของท่านอาจารย์จิตร บัวบุศย์ ซึ่งเป็นอดีตอาจารย์ใหญ่โรงเรียนเพราะช่างท่านเข้าใจว่ายอดของเจดีย์องค์นี้เป็นทรงบีรามิด ทำเป็นชั้น ๆ ขึ้นไปถึงยอดสุดอาจมีถึง ๙ ชั้น มีพระพุทธรูปด้านละ ๕ องค์ทุกชั้น ทำให้ผู้เขียนคิดถึงเจดีย์เหลี่ยมแบบที่พบที่วัดเจดีย์เหลี่ยม จังหวัดลำพูน อาจจะเป็นแบบเดียวกันก็ได้ สำหรับที่ฐานของเจดีย์นี้ยังสังเกตเห็นพระพุทธรูปประทับนั่งอยู่ในซุ้มคูหาของเจดีย์ แต่ว่าเศียรไม่มีเลยสักองค์เดียว ไม่ทราบว่าหายไปไหนทั้ง ๆ ที่ซุ้มเหล่านี้ได้ถูกก่อกำแพงทับปิดซุ้มรวมทั้งปิดพระพุทธรูปหมดทุกซุ้ม ก็ยังไม่วายที่ถูกคนร้ายขุดค้นตัดเศียรพระพุทธรูปไปเสียหมด สำหรับการก่อกำแพงปิดทับซุ้มนั้นคงทำภายหลังก็ได้ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลทรงสันนิษฐานว่าเจดีย์องค์นี้คงสร้างมาก่อนสมัยสุโขทัย พอถึง

สมัยสุโขทัยได้สร้างกำแพงทับปิดซุ้มและพระพุทธรูปหมดทุกด้าน นอกจากนี้รอบ ๆ ของเจดีย์ยังมีพระระเบียงอยู่โดยรอบอีกด้วย

ถัดจากระเบียงของเจดีย์ออกไปยังมีซากของฐานมณฑป สังเกตได้ว่ามีรอยพระพุทธรูปปูนปั้นซึ่งชำรุดจนไม่เห็นซากชัดเจนแล้ว แต่จากการสังเกตรอยเข้าใจว่ามีพระพุทธรูปอยู่ทั้งสี่ด้านของมณฑป ด้านหน้าเป็นพระพุทธรูปปางลีลา ด้านข้างทั้งสองด้านเป็นพระพุทธรูปยืนด้านละสององค์ ส่วนด้านหลังเป็นพระพุทธรูปยืนหนึ่งองค์ หน้ามณฑปมีพระพุทธไสยาสน์อีกด้วย ถ้าพระพุทธรูปทั้งหมดนี้ยังสมบูรณ์อยู่ คงจะน่าชมมากทีเดียว

ในบริเวณวัดพระพายหลวงนี้ยังมีซากของฐานเจดีย์อีกมากด้วยกัน รวมทั้งซากของฐานวิหารหลังเล็ก ๆ อีกด้วย ยังมีคูน้ำล้อมรอบอีกด้วย รอบบริเวณวัดเรียกกันว่าลำแม่โจน นายตรี อมาตยกุล ได้เขียนถึงเขตของวัดไว้ว่า "เขตของวัดใหญ่โตและมีคูล้อมรอบ แนวคูที่ล้อมรอบวัดพระพายหลวงนี้เรียกกันเป็นสามัญว่าลำแม่โจน และปรากฏว่ามีทางน้ำไหลไปออกยังแม่น้ำลำพัน ซึ่งเป็นแม่น้ำเดิมของเมืองสุโขทัยเก่าได้ เพราะฉะนั้นผืนแผ่นดินอันเป็นที่ตั้งวัดพระพายหลวงนี้จึงเป็นเสมือนเกาะเล็กๆ ซึ่งมีน้ำล้อมรอบ เช่นเดียวกับเกาะเมืองที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาเหมือนกัน การข้ามไปยังเกาะวัดพระพายหลวงนี้ต้องข้ามไปตาม

สะพานไม้เล็กๆ ซึ่งทำเป็นสะพานชั่วคราว" นี่เมื่อ ๑๐ ปีกว่ามาแล้ว แต่ปัจจุบันมีถนนถึงบริเวณวัด ไม่ต้องข้ามสะพานเหมือนแต่ก่อน สำหรับถนนที่มีถึงบริเวณวัดพระพายหลวงนี้ เข้าใจว่ากรมศิลปากรคงทำขึ้นโดยใช้ดินถมดู ความจริงน่าจะสร้างสะพานดีกว่า เพื่อรักษาคูน้ำนี้ไว้ สำหรับสะพานที่สร้างขึ้นก็ไม่จำเป็นว่าจะต้องให้รถยนต์แล่นข้ามได้ เพราะการที่รถยนต์แล่นข้ามไปถึงบริเวณวัดย่อมทำให้เกิดความสะเทือนถึงโบราณสถานซึ่งชำรุดทรุดโทรมอยู่แล้ว อาจจะทำให้ถึงกับพังทะลายลงมาก็ได้ ความจริงโบราณสถานในเมืองเก่าสุโขทัยมีถนนเข้าไปใกล้หลายแห่งทีเดียว นับว่าเป็นการไม่ถูกต้องอย่างยิ่งที่ทำเช่นนั้น อย่างไรก็ตามนับว่ายังไม่สายเกินไปที่จะเตรียมป้องกันและแก้ไขเรื่องเหล่านี้ ท่านผู้อ่านก็เป็นผู้หนึ่งที่จะต้องช่วยกันนะครับ

เมื่อออกจากวัดพระพายหลวงแล้วกลับตามถนนสายเดิมถึงถนนที่มาจากประตูศาลหลวงในตอนแรก เลี้ยวซ้ายไปตามถนนสายนี้ขึ้นไปทางทิศเหนือ (ถนนสายนี้เข้าใจกันว่าสร้างทับถนนพระร่วงเดิมที่ไปถึงเมืองศรีสัชชนาลัย) จะมีถนนแยกทางซ้ายมือไปยังบริเวณเตาทุเรียงซึ่งผู้เขียนจะได้พาชมเตาทุเรียงต่อไป

เตาทุเรียง

บริเวณเตาทุเรียงนี้ เคยเป็นหมู่บ้านทำเครื่องปั้นดินเผาที่เรียกว่า สังคโลกสมัยสุโขทัย เป็นบริเวณที่อยู่ใกล้กับลำแม่โจน สำหรับเตาที่ค้นพบแล้วมีถึง ๔๙ เตาด้วยกัน ทางกรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งเตาดังกล่าวไว้บ้าง เพื่อให้ผู้สนใจได้ชมและศึกษา ซึ่งท่านผู้อ่านจะได้ชมเมื่อเดินทางไปถึงบริเวณเตาทุเรียงนี้ ลักษณะของเตาก่อด้วยอิฐกว้างประมาณ ๒ เมตรครึ่งยาว ๔–๕ เมตรเป็นเตาประทุนคล้ายประทุนเรือแบ่งออกเป็น ๓ ตอนด้วยกันคือเป็นที่ใส่ไฟตอนหนึ่ง เป็นที่วางเครื่องปั้นดินเผาตอนหนึ่ง และเป็นปล่องไฟอีกตอนหนึ่ง ในขณะที่เผาเข้าใจว่าเครื่องปั้นดินเผาที่วางอยู่ใกล้ตอนที่ใส่ไฟถูกไฟแรงเกินไปจึงทำให้ดินยึดตัวเครื่องปั้นดินเผาจึงมาติดกัน ส่วนที่อยู่ใกล้ตอนที่เป็นตอนปล่องไฟถือว่าเป็นปลายเตานั่นเอง เครื่องปั้นดินเผาถูกไฟอ่อนน้ำยาเคลือบไม่ละลาย ดังนั้นเครื่องปั้นดินเผาจึงเสีย และทิ้งไว้ข้าง ๆ เตามากมาย ถ้าท่านผู้อ่านเดินชมบริเวณนี้ จะพบเครื่องปั้นดินเผาที่แตก ๆ อยู่ตามผิวดินมากมาย แต่มักจะเป็นชิ้นเล็ก ๆ ส่วนชิ้นใหญ่ ๆ หรือประเภทที่ติดกันหลาย ๆ ใบ คนเก็บไปเสียหมดแล้ว บางแห่งจะพบหลุมขุดค้นมากมาย ซึ่งเป็นฝีมือของนักขุดค้นทั้งหลาย นับว่าเป็นการทำลายหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ควรรักษาไว้เพื่อจะได้ศึกษาให้ลึกซึ้งต่อไปในอนาคต

วัดสังฆาวาสหรือวัดสังกะวาด

วัดสังฆาวาสหรือที่ชาวบ้านเรียกว่าวัดสังกะวาดนี้ อยู่เหนือเตาทุเรียงขึ้นไปอีก ถ้าท่านผู้อ่านชมบริเวณเตาทุเรียงแล้วก็กลับตามถนนสายเดิมที่มา จะพบทางแยกทางซ้ายมือขึ้นไปทางทิศเหนือไม่ไกลนัก ก็จะพบวัดนี้ ลักษณะของบริเวณวัดมีคูน้ำล้อมรอบ โบราณสถานที่สำคัญของวัดก็คือพระพุทธรูปปูนปั้นซึ่งไม่มีเศียรองค์ใหญ่ตั้งอยู่ในวิหาร สำหรับวิหารหลังนี้ยังมีซากเสาที่ก่อด้วยศิลาแลงเหลืออยู่หลายต้นด้วยกัน ถัดจากวิหารออกไปด้านหลังจะพบฐานเจดีย์แบบลังกา และสังเกตเห็นรอยตั้งพระพุทธรูปปูนปั้นอยู่ที่ฐานเจดีย์ทั้ง ๔ ด้านด้วย นอกจากโบราณสถานดังกล่าวแล้วใต้บริเวณวิหารและเจดีย์ลงไปจะเป็นฐานโบสถ์ ที่เข้าใจว่าเป็นโบสถ์ก็เพราะมีใบเสมาหินชะนวนอยู่รอบฐานโบสถ์มากมาย โดยเรียงเป็นชั้น ๆ รูปแบบของใบเสมาก็มีลักษณะแปลก ๆ แตกต่างกันนับว่าเป็นวิวัฒนาการของใบเสมาที่น่าศึกษาอย่างยิ่ง

จากรายงานการสำรวจขุดแต่งบูรณะโบราณวัตถุสถานเมืองเก่าสุโขทัยได้กล่าวถึงวัดนี้ก่อนขุดแต่งบูรณะว่า "พื้นที่บริเวณวัดเป็นป่าไผ่ขึ้นปกคลุมอยู่หนาทึบจนดูไม่เห็นเจดีย์วิหาร โดยเฉพาะดินและอิฐหักทับถมอยู่หนา ๖๐–๘๐ เซ็นติเมตร ได้ทำการขุดแต่งบูรณะเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ โดยทำการขุดลอกดินทับถมอยู่บนฐาน

เจดีย์วิหารและฐานโบสถ์ออกจนถึงพื้นดินของเดิม แล้วทำการบูรณะเจดีย์วิหารองค์พระไว้ตามเดิมแล้วเสร็จ ผลได้จากการขุดแต่งบูรณะได้พบหัวสิงห์สังคโลกและลวดลายปูนปั้นต่าง ๆ สมัยสุโขทัยหลายแบบ โดยเฉพาะโบสถ์วัดสังฆาวาส มีใบเสมาหินชะนวนรูปแปลกเป็น ๓ แบบเป็นสถานที่อีกแห่งหนึ่งที่ควรศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับวิวัฒนาการของเสมาแบบต่าง ๆ ด้วย"

จึงนับว่าเป็นการดีอย่างยิ่งที่กรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งบูรณะวัดนี้ มิฉะนั้นเราคงไม่สามารถเข้าไปชมได้สะดวกสบาย เพราะเดิมเป็นป่าไผ่หนาทึบมาก

ในบริเวณใกล้เคียงกับวัดสังฆาวาสนี้ยังมีวัดอีก ๒ วัดที่ตั้งอยู่ถัดขึ้นไปทางทิศเหนือ แต่อยู่คนละฟากคลองแม่ลำพัน ถ้าไปตามถนนที่ไปบ้านปากคลองหรือถนนพระร่วง จะเห็นวัดทั้งสองซึ่งตั้งอยู่ทางขวามือ วัดทั้งสองนี้คือ **วัดคุ้งหวาย** และ **วัดหินตั้ง** ซึ่งมีโบราณสถานคือ เจดีย์แบบลังกา และฐานของวิหารเป็นสำคัญ นับว่าวัดทั้งสองนี้ไปชมลำบากสักหน่อย ถ้าจะชมจริง ๆ ก็ต้องเดินทางด้วยเท้ากัน

วัดศรีชุม

วัดศรีชุม เป็นวัดที่มีพระอจนะ ซึ่งกล่าวไว้ในศิลาจารึกว่าอยู่เบื้องตีนนอน (ทิศเหนือ) ซึ่งความจริงตามแผนผังแล้วอยู่ทาง

ทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองเก่าสุโขทัย

การเดินทางไปยังวัดศรีชุมนั้น มีถนนแยกจากถนนสายสุโขทัย–ตาก หรือถนนจรดวิถีถ่อง ถึงบริเวณวัด สำหรับถนนสายนี้ เมื่อผ่านตัวเมืองเก่าออกไปนอกกำแพงเมืองไม่ไกลนัก จะสังเกตเห็นถนนแยกทางขวามือ หรือถ้าหากท่านผู้อ่านไปชมวัดต่าง ๆ ตามรายการของตอนที่แล้ว ซึ่งวัดสุดท้ายคือวัดสังฆาวาส เมื่อออกจากวัดสังฆาวาสมาตามถนนแล้วเลี้ยวขวาถึงบริเวณเตาทุเรียง แล้วเลี้ยวซ้ายมาตามถนนสายนั้นก็จะถึงบริเวณวัดศรีชุมได้ เมื่อท่านผู้อ่านเดินทางไปถึงวัดศรีชุมแล้ว จะสังเกตเห็นว่าวัดศรีชุมเป็นวัดที่ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองสุโขทัยค่อนไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และห่างกำแพงเมืองออกไปประมาณ ๑ กิโลเมตร

วัดศรีชุมเป็นวัดที่มีความสำคัญมากวัดหนึ่ง เพราะเป็นวัดที่ผ่านผู้รู้ได้สันนิษฐานกันว่า มีพระอจนะประดิษฐานอยู่ในมณฑปของวัด ซึ่งปรากฏในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงหลักที่ ๑ ผู้เขียนขอคัดลอกมาลงไว้ดังต่อไปนี้

"เบื้องตีนนอน–เมืองสุโขทัยนี้ มีคลาดปสาน **มีพระอจนะ** มีปราสาท มีป่าหมากพร้าวป่าหมากลาง มีไร่มีนา มีถนมีถาน มีบ้านใหญ่ บ้านเล็ก"

สำหรับเบื้องตีนนอนนั้นท่านผู้รู้ได้แปลว่าเป็นด้านทิศ-

เหนือของเมืองสุโขทัย ซึ่งคงจะเป็นพระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่วัดศรีชุมนี้แน่นอน เพราะด้านทิศเหนือของเมืองสุโขทัยก็มีพระพุทธรูปที่สำคัญทั้งขนาดและพุทธลักษณะเพียงองค์เดียวเท่านั้นคือที่วัดศรีชุมนี้เท่านั้น ดังนั้นจึงน่าเชื่อได้อย่างยิ่งว่าพระอจนะที่ปรากฏในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงนั้นคงจะเป็นองค์เดียวกับพระพุทธรูปที่ประดิษฐานในมณฑปวัดศรีชุมนี้แน่นอน การเดินทางของผู้ที่ต้องการชมโบราณวัตถุสถานที่วัดศรีชุมนี้ จุดใหญ่ก็ต้องการไปนมัสการพระอจนะและชมความงามของพระอจนะนั้นเอง สำหรับพระอจนะองค์นี้เป็นพระพุทธรูปปูนปั้นขนาดใหญ่ หน้าตักกว้าง ๕ วา ๒ ศอก ๑๐ นิ้ว ซึ่งนับว่ามีขนาดใหญ่มากทีเดียว สำหรับคำว่า "อจนะ" นี้ศาสตราจารย์ยอชเซเดส์ได้เคยแปลไว้ว่า "ผู้ไม่หวั่นไหว" หรือ อจร. (ที่ไม่อาจเคลื่อนที่ได้) ซึ่งอาจจะเป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่จนไม่อาจเคลื่อนที่ได้ก็เป็นได้ สำหรับนายธนิต อยู่โพธิ์ อดีตอธิบดีกรมศิลปากรได้ให้คำอธิบายว่า อจนะอาจมาจากคำว่าอัจนา ซึ่งสำเร็จรูปมาจากอจจธาตุที่แปลว่า เคารพกราบไหว้ก็ได้ ทั้งหมดนี้ผู้เขียนรวบรวมคำว่าอจนะมาให้ผู้อ่านได้ทราบ

สำหรับพระอจนะนี้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงบันทึกไว้ในจดหมายระยะทางไปพิษณุโลกตอนหนึ่งว่า "ในมณฑปนั้นมีพระก่อใหญ่หน้าตักสัก ๕ วาได้องค์หนึ่ง แต่

ไม่งามเลยพระพักตร์แตกพังออกมา เห็นพระเนตรเก่าซึ่งปั้นไว้ชั้นในไม่ได้ที่สูงบ้างต่ำบ้างสักห้าชั้น..." นี่แสดงว่าตอนนั้นพระอจนะยังไม่รับการบูรณะ นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายเป็นความเพิ่มเติมไว้ในหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงในตอนท้ายของตอนที่ ๙ เกี่ยวกับพระอจนะดังนี้ "พระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่วัดศรีชุม ตรงกับที่เรียกว่า พระอจนะ ในจารึกพ่อขุนรามคำแหง สันนิษฐานว่าเดิมจะเป็นวิหารโดยสร้างด้วยเครื่องไม้สร้างวิหารก่ออิฐต่อรัชกาลหลัง ข้อนี้สังเกตเห็นฝาผนังตรงเข่าพระพุทธรูปก่อลุ้งออกไป ถ้าสร้างพระวิหารกับพระพุทธรูปคราวเดียวกันก็หาเป็นเช่นนั้นไม่ พระพุทธรูปก็มีรอยปั้นพอกหลายครั้ง สันนิษฐานว่าองค์เดิมเห็นจะพังเสียครั้งหนึ่งองค์ที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้สร้างขึ้นภายหลังสร้างวิหาร"

พระอจนะเป็นพระพุทธรูปที่ประดิษฐานภายในมณฑปรูปสี่เหลี่ยมจตุรัสกว้าง ๓๒ เมตร สูง ๑๕ เมตร และมีผนังหนาถึง ๓ เมตร นับว่าตัวมณฑปมีขนาดใหญ่โตมากทีเดียว เนื่องจากพระอจนะเป็นพระพุทธรูปองค์ใหญ่นั่นเอง ที่ขอบผนังมณฑปข้างบนมีลวดบัว ใต้ลวดบัวลงมาทำเป็นลายเฟื่องย้อย ส่วนหลังคามณฑปนั้นหักพังหมดแล้ว จึงไม่สามารถจะทราบได้ว่าของเดิมมีรูปทรงอย่างไร แต่มณฑปครั้งสมัยสุโขทัยที่รูปทรงยังบริบูรณ์

ดี พอที่จะใช้เป็นแบบอย่างสำหรับเทียบเคียงได้นั้น ยังคงเหลืออยู่ที่วัดสระปทุม ซึ่งอยู่นอกเมืองศรีสัชชนาลัยแห่งหนึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรมณฑปที่วัดสระปทุมนั้นแล้วจึงทรงสันนิษฐานว่า หลังคามณฑปวัดศรีชุมอาจจะเหมือนกับหลังคามณฑปวัดสระปทุม ซึ่งทำเป็นรูปคล้ายชามคว่ำก็ได้ ส่วนวัสดุที่ใช้ทำหลังคานั้นคงใช้ไม้ทำโครงหลังคา แล้วมุงด้วยกระเบื้องดินเผา สำหรับข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับหลังคามณฑปพระอจนะนี้ ผู้เขียนรวบรวมมาจากข้อเขียนของตรี อมาตยกุล และ มะลิ โคกสันเทียะ ซึ่งนับว่าเป็นข้อสันนิษฐานที่น่าจะเป็นไปได้อย่างยิ่ง

มณฑปพระอจนะนี้จะสังเกตเห็นประตูเจาะเป็นช่องสูงชะลูดขึ้นไปจนเกือบจะถึงหลังคามณฑปทีเดียว ช่องประตูทางตอนบนก่อเรียวโค้งเข้าบรรจบกันและทำยอดแหลมด้วย ส่วนผนังของมณฑปนั้นทำเป็นสองชั้น ถ้าท่านผู้อ่านจะเข้าไปนมัสการพระอจนะภายในมณฑปจะสังเกตเห็นช่องอุโมงค์ทางซ้ายมือมีขนาดกว้างประมาณ ๕๐ เซ็นติเมตร และมีบันไดเดินขึ้นไปตามอุโมงค์นี้จนกระทั่งถึงเพดานหลังคามณฑปได้ แต่ภายในอุโมงค์มืดต้องจุดเทียนส่องเข้าไปด้วย และถ้าสังเกตบนเพดานของอุโมงค์จะพบภาพสลักลายเส้นบนแผ่นหินชะนวน ซึ่งมีอยู่ ๕๐ กว่าภาพด้วยกัน

ภาพเหล่านี้เป็นภาพเกี่ยวกับเรื่องชาดกต่าง ๆ ในชาดกห้าร้อยชาติ ในแต่ละภาพมีจารึกอักษรไทยประกอบด้วย เกี่ยวกับจารึกและภาพสลักลายเส้นนี้ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี ได้จัดพิมพ์ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๕ โดยประมวลจารึกอักษรไทย และภาพลายเส้นจำหลักบนแผ่นหินของวัดศรีชุมนี้ทั้งหมด นับว่าเป็นหนังสือที่น่าอ่านอย่างยิ่ง สำหรับภาพเหล่านี้ นายสุกิจ นิมมานเหมินทร์ ได้เขียนไว้ในคำนำของหนังสือดังกล่าวตอนหนึ่งว่า "...จะเป็นไปได้หรือไม่ว่า วัดศรีชุมแห่งนี้ เป็นวัดที่มีพระภิกษุสงฆ์ชาวลังกาเข้ามาจำพรรษาเผยแพร่พระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ ซึ่งในสมัยนั้นเป็นที่นิยมศรัทธาของชาวไทยผู้นับถือพุทธศาสนาเป็นอันมากจะเห็นได้ว่า พระภิกษุไทยจากกรุงสุโขทัยไปลังกาทวีปและได้อุปสมบทในลัทธิลังกาวงศ์ ดังปรากฏอยู่ในประวัติพุทธศาสนาครั้งกรุงสุโขทัยก็มาก เฉพาะภาพที่เห็นเด่นชัดในจิตรศิลปทางลังกาและอินเดียใต้ผสมกัน ซึ่งจำหลักลงในศิลาแต่ละแผ่นดังได้ถ่ายภาพมานี้ สันนิษฐานว่า อาจเป็นรูปลักษณะที่พระภิกษุชาวลังการ่างลงบนแผ่นหิน แล้วให้ช่างไทยจำหลักไปตามเส้นที่เขียนนั้น และจากการร่วมมือของช่างไทยในการจำหลักภาพลงบนแผ่นหิน ช่างไทยก็คงจะเขียนภาพเป็นองค์ประกอบลงไว้ด้วย ภาพเหล่านั้นได้แก่

รูปสัตว์ รูปคนและรูปยักษ์ รูปลิงเป็นต้น มีลีลาเยื้องกรายเป็นท่าทีทำนองของไทยรวมอยู่ด้วย"

นอกจากภาพสลักลายเส้นดังกล่าวแล้ว ยังมีภาพเขียนสีแดงกับสีดำ ซึ่งนายตรี อมาตยกุล ได้เขียนรายละเอียดเกี่ยวกับภาพเขียนสีไว้ในหนังสือนำเที่ยวเมืองสุโขทัยไว้ตอนหนึ่งดังต่อไปนี้ "อุโมงค์ทางขึ้นมณฑปวัดศรีชุมนี้ เจาะช่องทะลุออกได้สามช่อง คือตรงพระพักตร์พระอจนะช่องหนึ่ง กับตรงพระอังสาด้านหลังอีกช่องหนึ่งกับตรงผนังบนอีกช่องหนึ่ง ใกล้ช่องทะลุตรงพระพักตร์ของพระอจนะนั้น มีภาพเขียนครั้งสมัยสุโขทัยเหลืออยู่ ยังพอมองเห็นรูปร่างได้ถนัดชัดเจน เป็นภาพลายกระหนกและดอกจันทน์ กับรูปเจดีย์กลมแบบลังกา สีที่ใช้เขียนภาพนี้มีเพียงสองสีคือสีดำกับสีแดงเท่านั้น" นายตรี อมาตยกุล ยังได้เขียนเชิงอรรถเพิ่มเติมไว้อีกว่า "ภาพเหล่านี้กรมศิลปากรได้ให้ช่างคัดลอกมาเก็บรักษาไว้ที่มหาวิทยาลัยศิลปากรแล้วตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๕ ผู้สนใจใคร่จะขอชมอาจจะไปขอชมได้ที่มหาวิทยาลัยดังกล่าวนี้"

สำหรับผนังมณฑปทางขวามือซึ่งตรงกันข้ามกับช่องอุโมงค์ทางซ้ายมือนั้น เล่ากันว่าเดิมทีเดียวมีอุโมงค์เดินลงไปข้างล่างได้ ซึ่งทางเดินนี้ขุดลงไปใต้พื้นดิน มีบันไดด้วยและทางเดินดังกล่าวเป็นทางเดินของพระร่วงซึ่งไปทะลุออกยังเมืองศรีสัชนาลัยได้ แต่

เรื่องนี้ยังไม่มีผู้ใดทดลองเดินเข้าไปจริง ๆ ว่าจะจริงหรือไม่ ซึ่งคงเป็นเรื่องเล่ากันต่อ ๆ มา อย่างไรก็ตามปัจจุบันนี้เราไม่สามารถจะเข้าไปในอุโมงค์ได้ เพราะทางการได้ทำการก่ออิฐปิดทับช่องอุโมงค์เสียแล้ว

โบราณวัตถุสถานของวัดศรีชุมที่น่าชมและน่าศึกษานอกจากพระอจนะ มณฑป อุโมงค์ และภาพสลักลายเส้นแล้ว ยังมีโบราณวัตถุสถานอื่น ๆ อีกคือวิหารหลวง วิหารน้อย และโบสถ์เป็นต้น ซึ่งผู้เขียนจะกล่าวถึงตามลำดับไป โบราณสถานแห่งแรกคือ **วิหารหลวง** ซึ่งตั้งอยู่ด้านหน้าของมณฑปพระอจนะ หรือทางด้านตะวันออกของมณฑปพระอจนะนั่นเอง วิหารหลวงนี้มีขนาดใหญ่พอสมควร คือกว้าง ๑๒ เมตร ยาวถึง ๒๐.๕๐ เมตร จะสังเกตเห็นว่าพื้นฐานของวิหารก่อด้วยศิลาแลง ผนังและเสาก่อด้วยอิฐ ที่ผนังเจาะช่องแสงสว่างเป็นรูปกากะบาท ด้านหน้าวิหารมีประตู ริมซ้ายขวาข้างละประตู ส่วนด้านหลังไม่มีประตู ฐานชุกชี และพระพุทธรูปซึ่งเป็นพระประธานก่อด้วยอิฐโบกปูน ในหนังสือศิลาจารึกภาคที่ ๕ ได้กล่าวถึงวิหารหลวงและพระประธานไว้ว่า พระประธานมีลักษณะเป็นแบบอยุธยา ในคราวเริ่มขุดแต่งบูรณะวัดนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ พระประธานองค์นี้ถูกทำลายแตกหักเป็นท่อน ๆ เสียแล้ว ตรวจพบปะชิ้นส่วนที่เป็นประโยชน์

ศึกษาชั้นเดียว คือพระพักตร์พระพุทธรูปปูนปั้นขนาดใหญ่หมกจมอยู่ใกล้ฐานชุกชี มีร่องรอยถูกปั้นพอกแล้วหลุดกระเทาะไปเป็นชั้น ๆ หากว่าเป็นชั้นเดียวกับพระพักตร์พระประธานนั้นแล้ว จะได้ความรู้ว่าในสมัยกรุงสุโขทัยนั้น พระประธานในวิหารแห่งนี้อย่างน้อยย่อมต้องมีลักษณะศิลปสุโขทัยผสมเชียงแสน เพราะลักษณะเข้าพระเนตรกับพระโอษฐ์เป็นแบบเชียงแสน ส่วนลักษณะวงพระพักตร์เป็นแบบสุโขทัยที่กล่าวมานี้ผู้เขียนคัดลอกมาจากหนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๕ และยังสันนิษฐานเกี่ยวกับลักษณะของวิหารหลวงไว้อีกว่า ที่บันไดหรือมุมชายคา อาจจะมีรูปสิงห์สังกโลกตั้งประดับ ส่วนเครื่องบนของหลังคาเป็นไม้ เข้าใจว่าจะมุงกระเบื้องดินเผา และมีช่อฟ้าสังกโลกรูปเทพนมประดับด้วยก็เป็นได้ ลักษณะที่กล่าวมาทั้งหมดนี้นับว่าเสียดาย ที่เราไม่สามารถจะได้ชมได้ศึกษาเพราะได้พังทลายเสียหมดแล้ว

โบราณสถานอีกแห่งหนึ่งคือ **วิหารน้อย** ซึ่งตั้งอยู่เหนือมณฑปพระอจนะขึ้นไปไม่มากนัก ปัจจุบันเหลือเพียงซากฐานซึ่งก่อด้วยอิฐ มีผนังและเสาซึ่งหักพังเหลืออยู่บ้างไม่มากนัก จะสังเกตเห็นว่าด้านตะวันออกมีช่องประตูอยู่ซ้ายขวาในหนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๕ ได้กล่าวถึงวิหารน้อยนี้ว่า ตรงกึ่งกลางก่อเป็นฐานสี่เหลี่ยม มีเสาตามเค้าลักษณะเป็นมณฑป เคยขุดตรวจพบ

แผ่นหินชนวนสีดำแตกหักเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยปะปนอยู่ใกล้ ๆ เข้าใจว่าจะเป็นชิ้นส่วนของเพดานมณฑป มีคำบอกเล่าสืบ ๆ กันว่า ณ ที่มณฑปนี้เคยมีผู้พบเห็นรูปฤาษีนั่งเป็นปูนปั้นตั้งอยู่ ฟังดูรู้สึกแปลกคือ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยากล่าวว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ครั้งพระยาพิชัยกับพระยาสวรรคโลกร่วมคิดกันเป็นกบฏ (ราว พ.ศ. ๒๑๒๗) สมเด็จพระนเรศวร-ราชโอรสยกกองทัพไปปราบ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองสุโขทัยได้ตั้งทัพหลวงที่ตำบลวัดฤษีชุม โปรดให้ชีพราหมณาจารย์เอาน้ำในบ่อพระสยมภูวนาถและน้ำดระพังโพยศรี มาตั้งบูชาโดยกิจพิธีกรรมเป็นน้ำสัตยาธิษฐาน และเอาพระรัตนตรัยเจ้าเป็นประธานให้ท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทหารทั้งหลายกินน้ำสัตยา แล้วรุ่งขึ้นจึงยกทัพหลวงขึ้นไปเมืองสวรรคโลก ดังนี้ แสดงว่าวัดศรีชุม เคยมีชื่อเรียกว่าวัดฤษีชุม เพราะมีรูปฤาษีในวิหารน้อยเป็นสำคัญมา-แต่ก่อนกระมัง

สำหรับชื่อวัดศรีชุมซึ่งมีชื่อว่าวัดฤษีชุมมาก่อนนั้น ผู้เขียนได้อ่านพบในจดหมายระยะทางไปพิษณุโลก ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ก็ได้กล่าวถึงวัดนี้ว่า วัดษีชุมหรือวัดฤษีชุมเช่นกัน ดังข้อความตอนหนึ่งดังนี้ "ออกประตูศาลหลวงไปอีกไม่สู้ไกลนัก ถึงวัดษีชุม

ฤาฤษีชุมอยู่นอกเมืองข้างเหนือ วัดนี้มีมณฑปใหญ่อยู่กลาง มีวิหารอยู่หน้า . . ." สำหรับชื่อที่เรียกกันในปัจจุบันว่าวัดศรีชุมนั้นไม่ทราบว่าเปลี่ยนเมื่อใด ผู้เขียนยังหาหลักฐานไม่พบ เข้าใจว่าอาจจะเพี้ยนทางภาษาก็ได้ เพราะคิดว่า ฤาษีชุม, ษีชุม, ศรีชุม เป็นคำที่เพี้ยนมาได้ง่ายมาก

โบราณสถานที่ถัดจากวิหารน้อยไปทางตะวันตกก็คือ **เจดีย์น้อย** ซึ่งก่อด้วยอิฐโบกปูน รูปทรงก่อย่อมุม ด้านหน้าของเจดีย์อยู่ทางตะวันออกเชื่อมต่อกับวิหารน้อย และมีช่องประตูคูหากรอบประตูทำด้วยหินชะนวนสีดำ ส่วนด้านเหนือ ด้านตะวันตกและด้านใต้ของเจดีย์ทำเป็นซุ้มจรนำ หรือซุ้มทิศนั่นเอง แต่ละซุ้มก่อเป็น ๓ ช่อง ๆ กลางกว้างกว่าช่องขวาซ้าย ช่องเหล่านี้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปนั่ง ทำด้วยปูนปั้น ส่วนภายในคูหามีพระพุทธรูปปางมารวิชัยก่อด้วยอิฐโบกปูนประทับนั่งบนฐานขนาดพอเหมาะสมกับคูหา ซึ่งกรมศิลปากรได้ทำการบูรณะให้สมบูรณ์แล้ว

สำหรับโบสถ์ของวัดศรีชุมก็มีเหมือนกัน แต่อยู่ทางใต้ของบริเวณวัด

ก่อนที่กรมศิลปากรจะทำการขุดแต่งบูรณะวัดศรีชุมนี้ ในรายงานการสำรวจขุดแต่งบูรณะ ฯ ได้กล่าวถึงสภาพของบริเวณ

วัดศรีชุม ดังนี้

"ก่อนขุดแต่งในมณฑปมีกองอิฐหักกากปูนทับถมอยู่เต็มจนทับหน้าตักพระ ส่วนพระพุทธรูปถูกเจาะตรงเข่าและตรงกลางพระนาภีและพระเศียร และเห็นรอยพอกในพระเศียรพระพุทธรูปเป็นชั้นๆ พระเศียรชั้นในเกศเป็นรูปบัวตูม ผนังด้านหลังมีรอยแยกจากผนังบนจนถึงล่าง บริเวณลานวัดและคูน้ำก็ปกคลุมไปด้วยกอไผ่ และไม้เบญจพรรณนานาชนิด เข้าไม่ถึงวัด

การขุดแต่งได้เริ่มดำเนินการขุดแต่งและบูรณะ เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๔๙๖ โดยสกัดผนังหล่อคานคอนกรีตยึดผนังตอนบน และหล่อคอนกรีตทับบนสันผนัง และทำการซ่อมองค์พระ โดยนายบุญธรรม พูนสวัสดิ์ เรียกกันว่าปลัดบุญธรรม เพราะบวชอยู่นานจนได้เป็นปลัด มีฝีมือในการซ่อมพระดังที่แลเห็นในปัจจุบันนี้"

สภาพปัจจุบันที่ท่านผู้อ่านมองเห็นองค์พระอจนะ จึงเป็นองค์พระที่ถูกซ่อมแล้ว ซึ่งคงจะคล้ายองค์เดิมมากพอสมควร นอกจากนี้รายงาน ฯ ยังกล่าวถึงการบูรณะอีกดังนี้

"...และได้ทำการบูรณะมณฑป วิหารด้านหน้า มณฑปเล็ก เจดีย์ราย ปรับปรุงบริเวณ ขุดลอกคูรอบวัด งานขุดแต่งบูรณะแล้วเสร็จครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙

ปลายปี ผนังมณฑปด้านหน้าได้แตกร้าวแยกออกจากกันตรงช่องประตูตอนบนทรุดจนถึงระดับพื้นล่าง โดยผนังแยกออก ๑๐–๑๒ เซ็นติเมตร จึงได้ทำการบูรณะเพิ่มเติมเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ โดยรื้อผนังอิฐที่ชำรุดออกทำการก่อผนังใหม่แทน และหล่อคานคอนกรีตซ่อนอยู่ภายใน งานแล้วเสร็จในปีเดียวกัน โบราณวัตถุที่ได้จากวัดนี้มีพระพุทธรูปสำริด และรอยพระบาทหักครึ่งท่อน เก็บอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง"

จึงนับว่าเป็นเรื่องที่น่ายินดีอย่างยิ่ง ที่เราสามารถเข้าชมวัดศรีชุมได้สะดวกสบายอย่างยิ่ง เป็นเพราะทางกรมศิลปากรได้ทำการชุดแต่งบูรณะให้เป็นที่เรียบร้อยนั่นเอง

ใกล้ ๆ กับวัดศรีชุมยังมีวัดเล็ก ๆ อีก ๒ วัดด้วยกันคือ **วัดอ้อมรอบ** ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของวัดศรีชุม และวัดนครชุมซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดศรีชุม และ **วัดนครชุม** ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดศรีชุม สำหรับวัดนครชุมนี้ ยังมีฐานโบสถ์เสาโบสถ์ก่อด้วยศิลาแลง และมีเจดีย์เล็ก ๆ อีกองค์หนึ่งด้วย